

- Оп. 1. – Спр. 125.
13. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1014. – Оп. 1. – Спр. 1.
14. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 249.
15. Чубинський П. Два слова о сельском училище вообще и об училище для сельских учителей // Основа. – 1862. – Апрель.

О. О. Драч

СІЛЬСЬКА ШКОЛА В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (друга пол. ХІХ – початок ХХ ст.)

Сучасний етап розвитку держави характеризується активним реформуванням української системи освіти з метою її інтеграції до європейських освітніх стандартів. Це змушує дослідників ретельно вивчати як світовий досвід, так і надбання національної системи освіти. Саме тому дослідження питань історії освіти набувають особливого значення. На думку автора, вивчення історії сільської початкової школи в Україні у період буржуазно-ринкових реформ (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) актуально у зв'язку з однотипністю періоду, який переживає сучасна держава. Дослідженню цих проблем присвячені публікації Р. А. Гавриш, А. М. Гуз, О. І. Мармозової у часописах. Проте автори аналізують питання історії початкової школи в основному на регіональному рівні, недостатньо висвітлюють навчально-методичне забезпечення сільської школи. Враховуючи це, автор наголошує на важливості вивчення питань організації навчального процесу та змісту навчання у сільських початкових навчальних закладах періоду ринкових трансформацій у Російській імперії. Саме цим цілям і присвячується розвідка.

Якщо проаналізувати хід навчального процесу у другій половині ХІХ ст., то слід відзначити, що дореформені школи давали тільки навички механічного читання, письма та рахування. Навчали буквоскладовим методом за церковнослов'янськими книгами. У школах на Поділлі навчальні заняття на початку 60-х рр. ХІХ ст. були випадковим явищем, тому учні не розуміли того, що читали, і відтворювали машинально [1, 35]. У Борзенському повіті Чернігівської губернії вивчали Грамотку, Псалтир, Часослов, тільки в деяких школах губернії використовували звуковий метод [2, 67]. У церковнопарафіяльних школах Пирятинського повіту Полтавської губернії весь курс шкільного навчання складався з освоєння механізму читання [3, 79].

Дійсно, організація навчального процесу в перші пореформені роки не відрізнялася від дореформеного періоду. Голова Бердянської повітової училищної ради констатував, що навчально-методичного забезпечення в школах не існувало, норми класної дисципліни встановлювались і дотримувались учителями на власний розсуд [4, 9]. У кінці 60-х рр. ХІХ ст. про звуковий метод у звітах інспекторів деяких повітів навіть не згадувалось. Навчальний процес являв собою механічне засвоєння грамоти старим болочим способом: запам'ятовування букварів, часословів і таблиць множення [5]. У 1866 р. міністр народної освіти Д. О. Толстой, який відвідав Полтавську губернію, відзначав, що навчання в початковій

сільській школі йшло повільно. Розуміння дітьми прочитаного не ставилося за мету. Письмом оволодівало небагато дітей. Розв'язання найпростішої арифметичної задачі викликало труднощі в найкращих учнів [6, 142]. При огляді шкіл у Харківській губернії на початку 70-х рр. ХІХ ст., земські гласні зауважували, що навчання проводилося за буквоскладовою методикою [7, 18]. Звуковий метод, якщо й застосовувався вчителями, то досить невміло.

Повітові земства, вивчаючи навчальний рівень початкових шкіл, відзначали, що мізерний відсоток грамотних у повітах зумовлювався як невеликою кількістю сільських шкіл, так і незадовільністю навчальних методик в діючих (за даними Новгород-Сіверського повіту) [5, 26].

Проте в Олександрівському повіті Катеринославської губернії під керівництвом М. О. Корфа вже виникла "нова школа", яка використовувала новий звуковий метод для навчання грамоті. Педагоги довели, що легкість оволодіння грамотою обумовлювалася правильним розвиваючим методом навчання. Саме тому земська комісія з народної освіти Ніжинського повіту Чернігівської губернії в 1869 р. указувала на обов'язковість упровадження звукової методики М. О. Корфа у школах [8, 97]. Приписи шкільної адміністрації скеровували учителів на його неодмінне використання в навчальному процесі. Так, директор народних училищ Катеринославської губернії рекомендував обирати ті навчальні методи, які полегшують шкільну справу, а саме: звуковий і рекомендації до нього [9, 45]. Звуковий метод поширився в усіх регіонах України. Суть навчання грамоті за ним полягала в тому, що дітей знайомили зі звуками (в словах і окремо) та їх зображеннями (буквами) усно й письмово, починаючи з найлегших за вимовою та найпростіших за написанням. Суттєвих зрушень у навчальному процесі в сільських початкових школах ще не відбулось.

Ускладнювалася ситуація тим, що земська школа тривалий час залишалася без навчальної програми. Вчителі самостійно встановлювали основні критерії знань учнів. Практикою були сформовані такі вимоги: вільне читання російською, писання під диктовку без помилок, вільне читання церковнослов'янською мовою і переклад, освоєння чотирьох дій арифметики [10, 5]. Проте реально майже весь курс початкової школи зводився до засвоєння механізму читання та письма, оглядового знайомства з арифметикою. Механічна диктовка та списування з книг займали більшість навчального часу [11, 67].

Серед головних недоліків навчального процесу у початкових школах називали невміле використання звукового методу, відсутність системності в поданні матеріалу й ігнорування окремих уроків чистописання. Цим пояснювалось, що селянська дитина, навчаючись три-чотири роки, зовсім не каліграфічно писала [12, 129]. Механічність читання констатував і директор народних училищ Харківської губернії [13, 55]. У школах Чернігівської губернії відзначалась майже повна відсутність класної дисципліни [14, 184]. У церковнопарафіяльних школах у середині 80-х рр. ХІХ ст. тільки окремі вчителі використовували наочно-звуковий метод, всі інші продовжували навчати за буквоскладовою методикою. Інспекція шкіл Старокосятинівського

повіту Волинської губернії виявила, що в окремих школах найкращі учні не могли прочитати без помилок навіть молитви [15, 28 – 35]. Такий факт пояснюється частою відсутністю священика-вчителя, на час якої дітям пропонувалась самостійна робота, а контроль за ходом навчальних занять доручався одному зі старших учнів.

Правильна організація класної роботи з додержанням необхідного порядку і контроль кожного учня становили основне завдання вчителя, без вирішення якого неможливе досягнення певних результатів. Досить важливою визнавалась попередня підготовка вчителя до занять. Учитель розподіляв учнів на певні групи. Групування за відділеннями відбувалось залежно від обсягу знань дітей і рівня їх розвитку, але часто цей розподіл відбувався довільно. Наприклад, у церковнопарафіяльних школах Волинської губернії налічувалося стільки груп, скільки учнів у класі [16, 4]. Як правило, працюючи з одним відділенням, учитель двом іншим давав самостійну роботу з метою підтримання тиші в класі. У більшості початкових шкіл класні письмові роботи проводились майже щоденно, особливо якщо працював один учитель. Вони заміняли домашні завдання й призначались для учнів старшого та середнього відділень. Основні їх види такі: самостійне читання, вивчення напам'ять, письмові й граматичні вправи, арифметичні задачі [17, 30]. Класні роботи перевірялися за допомогою учнів, домашні – вчителем. Помилки підкреслювалися, і учень повинен був кілька разів написати слова чи фрази у виправленому варіанті. Класні журнали на початку ХХ ст. були обов'язковими в усіх школах, навіть у школах грамоти. Це сприяло плануванню вчителем поурочного матеріалу і чіткому розподілу навчального часу між трьома відділеннями. У більшості сільських початкових училищ ніяких оцінок протягом навчального року не ставилось. Оцінювались учні на випускних іспитах, що відбувалися в кінці навчального року.

Тільки за умови серйозної уваги на уроках учні отримували знання і розвивалися, тому порядок у школі був однією з найважливіших турбот учителя. Правильно організована дисципліна сприяла моральному вихованню дітей, розвитку їх природних здібностей. Основою класної дисципліни ставала законність. Тілесні покарання були відсутні в усіх училищах. Розповсюджені покарання учнів були такі: прослуховування занять навстоячки, залишення в школі після занять на годину і більше [18, 10]. Учні, які залишались у школі, виконували певне завдання, наприклад, повторювали невивчений матеріал чи готували домашнє завдання на наступний день. Окрім цього, використовувались: зауваження, догана, залишення класу, ізоляція за окремим столом, заборона відпочивати з товаришами, повідомлення батьків про поведінку учня і, як крайній захід, виключення зі школи. Незвичайний спосіб покарання застосували в школах грамоти Звенигородського повіту Київської губернії: на другий рік залишили значну кількість дітей з причини вкрай нерегулярного відвідування занять [19, 10].

Не всі вчителі достатньою мірою впливали на поведінку і старанність учнів, що зумовлювалось недостатністю їх педагогічної підготовки та надмірною зайнятістю навчальним процесом.

Основними виховними заходами, які використовувались у початкових школах (на матеріалах Харківської губернії), були: організація ялинок (61 % шкіл), літературних вечорів (12 %) і прогулянок (11 %) [20, 59]. Найважливішим виховним засобом у церковних школах вважались церковні співи. Учні за гарний спів пробачали недостатню успішність з інших предметів. Майже всі початкові училища нагороджували учнів похвальними листами та книжками. У Таврійській губернії практикувалися похвальні відгуки вчителів та вчительських колегій у присутності всіх учнів училища. Провідним дисциплінарним і виховним засобом на початку ХХ ст. визнавалось надання учням самостійності й ініціативності. Шкільна практика довела, що розсудлива організація шкільної дисципліни – могутній засіб виховання.

Вивчення російської мови в початкових школах визнавалось пріоритетним. Воно включало: засвоєння граматики, пояснююче читання, письмові роботи, граматику. На допомогу вчителю було видано посібники з пояснюючого читання, що містили ретельно відібрані уривки з текстів, змістовні примітки до них, плани усного та письмових переказів [21, 58]. Використовувалася методика одночасного навчання читання і письма за допомогою таблиць. Її мета – навчити учнів свідомо читати і писати після освоєння азбуки. На першому відділенні методики навчання читання були покликані не тільки прискорювати процес оволодіння грамотою, а й допомагати розвитку мислення учнів. Тому на заняттях із вивчення букв учням рекомендувалось мати набір друкованих літер, які наклеювали в зошит, і відповідних малюнків до них. Доцільним визнавалось запровадження у школі занять-імпровізацій, що сприяли розвитку мовлення, фантазії, самостійного мислення. Головним завданням при використанні наочно-звукового методу ставало залучення дітей до творчості.

Основними критеріями читання, на які скеровував свою педагогічну майстерність учитель, були правильність, швидкість, свідомість і виразність. Заняття з читання тривали до повного закінчення шкільного навчання. Найважливіше значення мало читання вголос. Діти, які навчилися читати російською, вивчали церковнослов'янську мову й основні молитви.

На практиці вивчення російської мови в церковних школах ускладнювалось. За свідченням єпархіальних інспекторів, учні не завжди могли передати свої думки чітко та ясно [22, 6]. Як загальні недоліки освоєння російської мови в школах духовного відомства вказувалось нечасте застосування пояснюючого читання та невиразність при читанні. У школах грамоти вчителі не досягали навичок правильного й свідомого читання, зрозумілого письмового викладу думок учнів. Учні бракувало розуміння прочитаного. Більшість з них зосереджували увагу лише на механізмі читання.

Щоб навчити дітей грамотно писати, школа користувалась головним чином двома засобами: списуванням з книжки й проведенням диктантів. При освоєнні письма в школі ставилось за мету навчити каліграфічно без помилок передавати власні думки. Для досягнення цього використовували різні вправи з російської мови: відмінювання слів, усний граматичний аналіз (на матеріалах

церковнопарафіяльних шкіл Богодухівського повіту Харківської губернії) [23, 6]. Зазначалось, що освоєння письма треба надавати більше самостійності, адже зловживання переписуванням мало негативні результати. Під час навчальних занять багато часу витрачалось на механічне зубріння правил, які діти після закінчення школи швидко забували і тому писали неграмотно. На успішність чистописання негативно впливали і тіснота навчальних приміщень, їх незручність і відсутність якісного шкільного приладдя [19, 9]. Так, у Полтавській єпархії (1910 р.) мали місце випадки занять учнів навстоячки, вони чекали своєї черги присісти для виконання письмових вправ [24, 9]. Письмові роботи учнів церковних шкіл характеризувались значною кількістю помилок і перекирвань слів. Це не викликало ніякого подиву в інспекторів, які констатували, що ці школи відчували гостру нестачу в навчальному приладді, починаючи з чорнил та паперу [25, 12].

При вивченні арифметики у початкових школах найдоцільнішим вважалось поступове засвоєння учнем за допомогою вчителя усної та письмової лічби, обов'язково з використанням наочності. Для цього вчителі з власного досвіду рекомендували використовувати навіть горох і боби. Як правило, молодше відділення займалось лічбою в межах до десяти, знайомилось з простими дробами і письмово розв'язувало арифметичні задачі на кожному дію. Середнє відділення знайомилось з цифрами до ста, вивчало подальшу нумерацію і розв'язувало задачі в цих межах. У старшому відділенні учні розв'язували арифметичні задачі, в тому числі й геометричні. Різна тривалість навчального року, малодосвідченість учителів, нестача навчальних посібників, методичних рекомендацій – все це ставало перешкодою для успішного вивчення арифметики у церковних школах грамоти.

Вивчення Закону Божого в початкових школах зводилось до засвоєння напам'ять значної кількості молитов, історичних подій і основних правил моралі на основі євангелічних вчень. Методика викладання цього предмета полягала в усній розповіді законовчителя та переказі її одним зі здібних учнів. Закріплення матеріалу учнями відбувалось шляхом слідування в книзі за читанням оповідань учителем. При цьому учні, які погано розуміли російську мову, мали можливість звернутись за поясненням незрозумілих слів. Найкращою методикою засвоєння Закону Божого на початку XX ст., за матеріалами II з'їзду законовчителів Харківського повіту, визнавався метод питань-відповідей [26, 6]. Для закріплення правильної вимови молитов законовчитель сільської школи Полтавської губернії А. Сапицький запропонував проведення письмових робіт із Закону Божого, суть яких полягала в переписуванні з книжки окремих сюжетів, а потім написанні їх напам'ять [27, 523]. Вивчення катехізису сприяло ознайомленню дітей з істинами християнської віри та правилами моралі.

Доречно зазначити, що курс Закону Божого включав малозрозумілі, на наш погляд, для дитини поняття. Швидкі ж відповіді напам'ять цілих сторінок з підручника свідчили про бездіяльність учителя протягом року. Попечитель Київського навчального округу констатував, що вивчення молитов на молодшому відділенні викликало значні труднощі в

учнів [28, 1]. Неодноразово інспектори нагадували завідувачам народних училищ про необхідність повного виконання програми з Закону Божого. Харківська губернська училищна рада в 1885 р. констатувала невиконання програми Закону Божого в більшості початкових шкіл Охтирського повіту [29, 20]. Успіхи із Закону Божого в школах, на думку єпархіальних спостерігачів, залежала від участі священників у його викладанні. У результаті частих пропусків священниками занять і недбалого ставлення до виконання вчительських обов'язків навчальні програми з цього предмета у народних училищах залишались невиконаними (за даними Зміївського повіту Харківської губернії) [30, 80]. Наслідком цього ставала відсутність випусків у школах.

Основними недоліками початкової школи визнавались абстрактність навчання і домінування книжних знань. Наприкінці XIX ст. постало питання про необхідність якісного поліпшення шкільної справи. Передова громадськість наполягала на загальноосвітності школи, метою якої є розвиток учнів. Учителю повинна була надаватися повна свобода вибору підручників і навчальних посібників. Школа, за висновками досліджень комісії Харківського товариства грамотності, мала відмовитись від претензій вчити своїх учнів. Діти повинні вчитися самі, а народне училище – тільки допомагати їм і полегшувати їх працю. Це б сприяло підвищенню успішності роботи початкових шкіл. Окрім того, дітям обов'язково мала бути надана свобода занять малюванням, кресленням, ліпленням.

Курс початкової школи, який визначався офіційними навчальними планами, містив досить обмежений навчальний матеріал, тому на початку XX ст. постало питання про перегляд існуючих програм з метою включення до них географії, природознавства як самостійних предметів [31, 2]. Більше половини вчителів початкових шкіл Харківської губернії вимагали розширення навчальних програм і впровадження нових предметів [32, 84]. Поступове зростання мережі початкових шкіл наочно демонструвало суспільству недосконалість змісту навчального процесу в них, їх відірваність від народного життя і місцевих умов.

На початку XX ст. у зв'язку з прийняттям закону від 3 травня 1908 р. впроваджувався чотирирічний термін навчання дітей у початкових школах. Створились умови і для розширення навчальних програм. Основними рекомендаціями вчителів церковних шкіл Волинської губернії з оновлення програми початкової школи були: включення в навчальний план природознавства та елементарного курсу вітчизняної історії [33, 22]. Метою навчання в початкових школах визнавався всебічний розвиток особистості дитини.

На думку українських громадських діячів, навчальний план початкової школи в Україні мав включати такі предмети, як: Закон Божий, рідна мова, арифметика, природознавство, географія, історія, ручна праця (малювання, ліплення, різьблення по дереву), спів, фізичне виховання. Підкреслювалось, що вивчення російської мови треба починати не раніше другого або третього року навчання [34, 7]. На Всеросійському з'їзді вчителів зверталась увага на необхідність коригування навчальних програм відповідно до місцевих умов. Пріоритетним завданням

початкової школи визнавався фізичний, естетичний, розумовий розвиток дитини. Як головна умова для цього відзначались самостійність і творчість учнів. У всіх доповідях на Першому всеросійському з'їзді вчителів вказувалось, що спільне навчання дівчат та хлопців – це важливий метод виховання, який позитивно впливав на учнів [34].

Таким чином, у досліджуваній період основними предметами навчального курсу в початкових училищах були Закон Божий, читання, письмо та арифметика. Відсутність певний час розроблених навчальних програм негативно відбивалась на навчальному процесі. Шкільна адміністрація, педагоги та народні вчителі самостійно розробляли методичну базу організації класної роботи, вимоги до знань та вмінь учнів. У другій половині XIX відбувається якісне поліпшення роботи сільських початкових шкіл в Україні. Цьому сприяло поширення звукового методу навчання грамоти, популяризація досвіду провідних педагогів, активне застосування наочності у навчальному процесі. На початку XX ст. навчальний процес у сільських школах базувався на останніх досягненнях педагогічної науки: принципах наочності, творчості учнів, їхнього всебічного розвитку.

Подальші розвідки автор планує спрямувати на дослідження кадрового забезпечення сільських початкових шкіл в Україні.

20. *Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год.* – Харьков, 1904.
21. *Повалиев Ф. Уроки объяснительного чтения в народных школах.* – Мариуполь, 1884.
22. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год.* – К., 1908.
23. ДАХО. – Ф. 734. – Оп. 1. – Спр. 3.
24. *Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии в 1910/1911 учебном году.* – Полтава, 1912.
25. *Отчет о состоянии церковных школ Волынской епархии в 1904/1905 учебном году.* – Почаев, 1906.
26. *Отчет о втором съезде законоучителей и учащихся Харьковского уезда.* – Харьков, 1916.
27. *Сатицкий А. Заметка о письменных работах по Закону Божию // Полтавские епархиальные ведомости.* – 1887. – № 14.
28. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО).* – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 1.
29. ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.
30. ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2130.
31. *Чарнуцкий В.И. Съезды по народному образованию.* – Пг., 1915.
32. *Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год.* – Харьков, 1912.
33. ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 367.
34. *Русова С. З'їзду вчителів // Світло.* – 1914. – № 5.

Н. О. Попова

ПРОБЛЕМИ СТОСОВНО ЗАЛУЧЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОЕКТУ: РЕЦЕПЦІЯ ІНТЕЛЕГЕНЦІЇ В ТРЕТІЙ ЧВЕРТІ XIX ст.

Проблемі залучення селянства в процес націотворення у другій половині XIX ст. належить важливе місце в контексті дослідження формування української нації. Річ у тім, що українська модерна нація стала реальністю завдяки етнічній основі, яка була збережена передусім у селянському середовищі. Так, сучасна українська літературна мова була вироблена на основі селянських говірок, а селянські традиції стали основою для формування національної культури. Проте навряд чи без науково-теоретичної діяльності національно свідомої української інтелігенції селянство, котре зберігало ознаки моноетнічної ідентичності здебільшого на підсвідомому рівні, стало б основою тогочасного національного проекту. Отже, проблема “націоналізації” селян, що постала перед інтелігенцією в третій чверті XIX ст., є однією з центральних проблем в історії формування української нації.

Джерельною базою у висвітленні цього питання є передусім праці речників українського національного руху другої половини XIX ст. таких, як М. Костомаров [1], П. Куліш [3], В. Антонович [4], М. Драгоманов [6] і решти діячів українських “Громад”. Водночас зазначена проблема є поки що малодослідженою, хоча побіжно висвітлювалася в працях таких авторів, як І. Лисяк-Рудницький [7], В. Сарбей [8], Н. Шип [9], А. Катренко [10], В. Меджецький [11], С. Світленко [12].

Метою запропонованої розвідки є з'ясування рецепції тогочасної інтелігенції на місце селян у процесі формування українського національного проекту в 50–70-х роках XIX ст.

Від середини XIX ст. українська інтелігенція, що прагнула актуалізувати власну національну

1. *Барсов И. Школы на Волыни и Подолии в 1862 году.* – СПб., 1863.
2. *Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии // Журнал министерства народного просвещения.* – 1864. – Т. 121.
3. *Яцевич Ю. В. Начальное народное образование в Полтавской губернии.* – Полтава, 1894.
4. *Звягинцев Е. А. Полвека земской деятельности по народному образованию.* – М., 1917.
5. *Хижняков Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль.* – 1897. – № 6. – 7.
6. *Оржеховский И. В. Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х годах XIX века.* – Горький, 1974.
7. *Павловский Ф. А. О народных школах Харьковского уезда в 1871 году.* – Харьков, 1873.
8. *Миропольский С. План и основы устройства нашей народной школы.* – СПб., 1875.
9. *Народное образование в Нежинском уезде // Земский сборник.* – 1885. – № 1.
10. *Циркулярные предложения директора народных училищ Екатеринославской губернии Н. Богатинова подведомым ему инспекторам народных училищ.* – Б.м. и г.
11. *Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865/1895 гг.* – Чернигов, 1899.
12. *Русов А. А. Описание Черниговской губернии.* – Чернигов, 1899.
13. *Отчет директора народных училищ Харьковской губернии о состоянии учебных заведений за 1887 год.* – Харьков, 1888.
14. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).* – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.
15. *Центральний державний архів м. Києва (далі – ЦДАК).* – Ф. 707. – Оп. 225. – Спр. 51.
16. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО).* – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 558.
17. ДАЖО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 251.
18. *Баранов А. Подробный план занятий в начальной народной школе с указанием самостоятельных работ.* – СПб., 1886.
19. *Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии за 1903–1904 учебный год.* – К., 1905.